

ISSN: 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 11 | ISSUE - 6 | JULY - 2021

भारत महासत्ता बनेल काय? : संधी, आव्हाने आणि विकासाचा मार्ग

प्रा. डॉ. ई. जा. तांबोळी

एस. एस. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

सारांश:

एकविसाव्या शतकात भारताने विज्ञान-तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश संशोधन, संरक्षण, अर्थव्यवस्था आणि जागतिक राजनय या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. जगातील सर्वाधिक युवा लोकसंख्या, वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, लोकशाही व्यवस्था आणि वाढते तांत्रिक सामर्थ्य यांमुळे भारताकडे भविष्यातील महासत्ता म्हणून पाहिले जात आहे. तथापि, महासत्ता होणे म्हणजे

केवळ आर्थिक प्रगती नव्हे, तर सामाजिक न्याय, मानवी विकास, संशोधन, दर्जेदार शिक्षण, पायाभूत सुविधा, सुशासन आणि सर्वसमावेशक विकास यांचे संतुलित मिश्रण होय. भारतामध्ये एका बाजूला अवकाश संशोधन, डिजिटल क्रांती आणि औद्योगिक प्रगती दिसून येते, तर दुसऱ्या बाजूला ग्रामीण दारिद्र्य, बेरोजगारी, कृषी संकट, सामाजिक विषमता, अपुरी आरोग्य व्यवस्था आणि पर्यावरणीय समस्या यांसारखी गंभीर आव्हानेही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे भारत महासत्ता होण्याचा प्रवास हा केवळ आर्थिक विकासाचा नसून सामाजिक परिवर्तन, ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था, मानवी संसाधनांचा विकास आणि परिणामकारक शासनव्यवस्था यांवर आधारित असणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारताच्या महासत्ता बनण्याच्या संधी, त्यासमोरील प्रमुख अडथळे आणि आवश्यक विकासात्मक उपाययोजनांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच संशोधन, नवोपक्रम, पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, जलव्यवस्थापन, डिजिटल परिवर्तन आणि सुशासन या घटकांचे भारताच्या सर्वांगीण विकासातील योगदान स्पष्ट करण्यात आले आहे.

बिज संज्ञा : भारत, महासत्ता, आर्थिक विकास, संशोधन, पायाभूत सुविधा, डिजिटल अर्थव्यवस्था, सुशासन.

प्रस्तावना:

एकविसावे शतक हे ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रम यांचे शतक म्हणून ओळखले जाते. जागतिक अर्थव्यवस्थेतील बदल, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील क्रांती, माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा झपाट्याने झालेला विकास आणि जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांमधील स्पर्धेचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे. अशा परिस्थितीत कोणत्याही राष्ट्राची महासत्ता म्हणून ओळख केवळ त्याच्या आर्थिक सामर्थ्यावर अवलंबून राहत नाही, तर त्या राष्ट्राची वैज्ञानिक क्षमता, तांत्रिक प्रगती, लष्करी सामर्थ्य, राजनैतिक प्रभाव, सामाजिक स्थैर्य, मानवी विकास आणि नागरिकांचे जीवनमान या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार केला जातो. त्यामुळे महासत्ता होणे म्हणजे केवळ संपत्ती निर्माण करणे नव्हे, तर विकासाची फळे समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचविणे ही व्यापक संकल्पना आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून त्याच्याकडे विपुल नैसर्गिक संसाधने, सक्षम युवा लोकसंख्या, समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि ज्ञानपरंपरा आहे. मागील काही दशकांमध्ये भारताने माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश संशोधन, औषधनिर्मिती, संरक्षण, कृषी आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. त्यामुळे जागतिक स्तरावर भारताची विश्वासाहता आणि प्रभाव सातत्याने वाढत आहे. भारताच्या या प्रगतीमुळे तो भविष्यातील प्रभावी जागतिक शक्ती म्हणून उदयास येईल, अशी अपेक्षा अनेक अर्थतज्ज्ञ, धोरणकर्ते आणि संशोधक व्यक्त करतात.

माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी "विकसित भारत" ही संकल्पना मांडताना भारताला ज्ञानाधिष्ठित, आत्मनिर्भर आणि सर्वसमावेशक राष्ट्र म्हणून विकसित करण्यावर भर दिला होता. त्यांच्या मते, विकसित राष्ट्राचा पाया हा गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संशोधन, नैतिक मूल्ये आणि सक्षम प्रशासन यांवर आधारित असतो. त्यामुळे भारत महासत्ता बनण्याचे स्वप्न साकार करण्यासाठी केवळ आर्थिक वृद्धीवर वाढविणे पुरेसे नाही, तर मानवी विकास, सामाजिक समता आणि शाश्वत विकास यांनाही समान प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

भारताची सद्यस्थिती:

आज भारत जगातील वेगाने विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. अवकाश संशोधन, डिजिटल तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, संरक्षण उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात भारताने उल्लेखनीय यश संपादन केले आहे. भारतीय माहिती तंत्रज्ञान उद्योगाने जागतिक स्तरावर स्वतंत्र ओळख निर्माण केली असून भारतीय शास्त्रज्ञ, अभियंते आणि उद्योजकांनी जगभरात आपल्या कार्याची छाप पाडली आहे. चांद्रयान, मंगळयान आणि विविध उपग्रह मोहिमांमुळे भारताचे वैज्ञानिक सामर्थ्य जागतिक स्तरावर अधोरेखित झाले आहे. या यशामुळे भारताकडे भविष्यातील प्रभावी जागतिक शक्ती म्हणून पाहिले जात आहे. तथापि, या प्रगतीबरोबरच अनेक गंभीर सामाजिक व आर्थिक आव्हाने आजही कायम आहेत. ग्रामीण व शहरी भागातील विकासातील विषमता, बेरोजगारी, कृषी क्षेत्रातील अस्थिरता, उत्पन्नातील असमानता, पर्यावरणीय समस्या, लोकसंख्येचा वाढता ताण आणि गुणवत्तापूर्ण आरोग्य व शिक्षण सुविधांची अपुरी उपलब्धता या समस्या विकासाच्या प्रक्रियेला मर्यादा आणतात. विशेषतः ग्रामीण भागातील अनेक नागरिक आजही मूलभूत सुविधा, दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि शाश्वत

रोजगारापासून वंचित आहेत. त्यामुळे विकासाचा लाभ सर्व समाजघटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला नाही.

भारताकडे जगातील सर्वाधिक युवा लोकसंख्या हे एक मोठे सामर्थ्य आहे. परंतु ही युवा शक्ती गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्य विकास, संशोधन, नवोपक्रम आणि उत्पादक रोजगार यांशी जोडली गेली तरच ती देशाच्या आर्थिक विकासाला गती देऊ शकेल. अन्यथा बेरोजगारी, कौशल्यातील तफावत आणि सामाजिक असंतोष यांसारख्या समस्या अधिक गंभीर होऊ शकतात. त्यामुळे भारत महासत्ता होण्यासाठी लोकसंख्येला मानवी संपत्तीमध्ये रूपांतरित करणे, ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था निर्माण करणे आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देणे ही काळाची सर्वात मोठी गरज आहे.

युवा शक्ती :

भारत हा जगातील सर्वाधिक युवा लोकसंख्या असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. देशातील मोठा लोकसंख्यावर्ग कार्यक्षम वयोगटातील असल्यामुळे भारताला "लोकसंख्यात्मक लाभांश" (Demographic Dividend) प्राप्त झाला आहे. ही युवा शक्ती उत्पादनक्षमता, नवोपक्रम, उद्योजकता आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्याची क्षमता बाळगते. विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारताकडे दीर्घकाळ कार्यक्षम मनुष्यबळ उपलब्ध राहणार असल्यामुळे भविष्यातील जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताचे स्थान अधिक बळकट होण्याची शक्यता आहे. मात्र, युवा लोकसंख्या ही संधी असली तरी तिचे रूपांतर राष्ट्रीय संपत्तीत करणे हे मोठे आव्हान आहे. शिक्षणातील गुणवत्ता, कौशल्यांचा अभाव, वाढती बेरोजगारी, व्यसनाधीनता, सामाजिक असमानता आणि रोजगाराच्या मर्यादित संधी यांमुळे अनेक तरुणांची क्षमता पूर्णपणे विकसित होत नाही. त्यामुळे युवा वर्गाला केवळ पदवीधर बनविण्याऐवजी रोजगारक्षम, कौशल्यसंपन्न आणि नवोपक्रमक्षम नागरिक बनविण्यावर भर देणे आवश्यक आहे.

आज स्टार्टअप संस्कृती, डिजिटल उद्योग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, जैवतंत्रज्ञान, हरित ऊर्जा, पर्यटन, कृषी-उद्योग आणि सेवा क्षेत्रामध्ये युवकांसाठी मोठ्या संधी उपलब्ध होत आहेत. शासनाच्या स्टार्टअप इंडिया, स्किल इंडिया, डिजिटल इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत यांसारख्या उपक्रमांमुळे युवकांमध्ये उद्योजकतेची भावना विकसित होत आहे. या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास भारताची युवा शक्ती जागतिक अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा चालक ठरू शकते.

शिक्षण :

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, चिकित्सक विचार, नैतिक मूल्ये, सामाजिक जबाबदारी आणि नवोपक्रमाची क्षमता विकसित होते. त्यामुळे शिक्षणाचा उद्देश केवळ साक्षरता वाढविणे नसून ज्ञाननिर्मिती, कौशल्य विकास आणि व्यक्तिमत्त्व विकास साधणे हा असला पाहिजे. भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला असला तरी गुणवत्तेच्या दृष्टीने अनेक आव्हाने कायम आहेत. शिक्षण आणि उद्योग क्षेत्रामधील समन्वयाचा अभाव, संशोधन संस्कृतीची मर्यादित वाढ,

प्रयोगशीलतेचा अभाव आणि रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रमांची कमतरता यांमुळे अनेक पदवीधरांना रोजगाराच्या संधी मिळण्यात अडचणी निर्माण होतात. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP-2020) या पार्श्वभूमीवर बहु विषयक शिक्षण, कौशल्याधारित अभ्यासक्रम, संशोधन आणि नवोपक्रम यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे.

भारतातील शिक्षणव्यवस्थेने ज्ञान देण्याबरोबरच सामाजिक उत्तरदायित्व, पर्यावरणीय संवेदनशीलता, उद्योजकता, डिजिटल साक्षरता आणि संशोधन वृत्ती विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, उद्योग आणि संशोधन संस्था यांच्यात प्रभावी समन्वय निर्माण झाल्यास देशातील मानवी संसाधनांचा अधिक परिणामकारक उपयोग होईल आणि ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीस चालना मिळेल.

संशोधन व नवोपक्रम :

कोणत्याही विकसित राष्ट्राच्या प्रगतीमागे संशोधन, विज्ञान आणि नवोपक्रम यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. नवीन ज्ञानाची निर्मिती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास, उत्पादनक्षमता वाढविणे आणि जागतिक स्पर्धेत टिकून राहणे यासाठी संशोधनामध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक असते. अमेरिका, जपान, जर्मनी, दक्षिण कोरिया आणि इस्रायल यांसारख्या देशांनी संशोधन आणि विकासांमध्ये केलेल्या मोठ्या गुंतवणुकीमुळे विज्ञान, उद्योग, संरक्षण आणि वैद्यकीय क्षेत्रात जागतिक नेतृत्व प्राप्त केले आहे. भारताने अवकाश संशोधन, माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, जैवतंत्रज्ञान आणि अणुऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय यश मिळविले आहे. इस्रायलच्या मोहिमा, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि स्टार्टअप परिसंस्थेचा विस्तार यांमुळे भारताची संशोधन क्षमता सातत्याने वाढत आहे. तथापि, संशोधनावरील सार्वजनिक आणि खासगी गुंतवणूक जागतिक दर्जाच्या प्रयोगशाळा, पेटंट निर्मिती, उद्योग-विद्यापीठ सहकार्य आणि संशोधन संस्कृती या बाबींमध्ये अजूनही अपेक्षित सुधारणा आवश्यक आहे.

भारताला ज्ञानाधिष्ठित महासत्ता बनविण्यासाठी संशोधनाला राष्ट्रीय विकासाचा केंद्रबिंदू मानणे गरजेचे आहे. विद्यापीठे, संशोधन संस्था, उद्योग आणि शासन यांच्यात समन्वय निर्माण करून नवोपक्रमाला चालना दिली पाहिजे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हरित तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान, कृषी संशोधन, आरोग्य विज्ञान, सायबर सुरक्षा आणि शाश्वत विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये दीर्घकालीन गुंतवणूक केल्यास भारताची जागतिक स्पर्धात्मकता अधिक मजबूत होईल. संशोधन, शिक्षण आणि उद्योग यांचा त्रिसूत्री विकासच भारताला विकसित राष्ट्र आणि जागतिक महासत्ता बनविण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग ठरू शकतो.

पायाभूत सुविधांचा विकास :

पायाभूत सुविधा या कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या मूलभूत आधारस्तंभ मानल्या जातात. रस्ते, रेल्वे, विमानतळ, बंदरे, वीज, पाणीपुरवठा, दळणवळण, आरोग्य, शिक्षण आणि डिजिटल संपर्क या सुविधा जितक्या सक्षम असतील तितकी देशाची उत्पादकता आणि

स्पर्धात्मकता वाढते. जागतिक स्तरावर प्रगत राष्ट्रांनी पायाभूत सुविधांमध्ये सातत्याने केलेल्या गुंतवणुकीमुळे उद्योगविकास, रोजगारनिर्मिती आणि नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यास मोठी मदत झाली आहे. त्यामुळे भारतानेही दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी पायाभूत सुविधांना सर्वोच्च प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील विकासाच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. समजा, एखादा शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असला तरी त्याच्या गावात दर्जेदार रस्ते, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, आरोग्यसेवा, शैक्षणिक सुविधा, वीज, इंटरनेट आणि बाजारपेठेशी संपर्क उपलब्ध नसेल, तर त्याच्या आर्थिक संपन्नतेचा अपेक्षित सामाजिक लाभ मिळत नाही. त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनाचा अर्थ केवळ उत्पन्नवाढ नसून प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे हा आहे. विकासाची खरी व्याख्या म्हणजे नागरिकांच्या जीवनमानात सर्वांगीण सुधारणा घडवून आणणे होय.

भारतमाला, सागरमाला, स्मार्ट सिटी, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, जल जीवन मिशन आणि गतिशक्ती राष्ट्रीय मास्टर प्लॅन यांसारख्या योजनांमुळे देशातील पायाभूत सुविधांमध्ये लक्षणीय सुधारणा होत आहे. तथापि, ग्रामीण व शहरी भागांमधील विकासातील तफावत कमी करण्यासाठी नियोजनबद्ध गुंतवणूक, पारदर्शक अंमलबजावणी आणि स्थानिक गरजांनुसार विकास आराखडे तयार करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल अर्थव्यवस्था :

जागतिकीकरणाच्या युगात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान हे आर्थिक विकासाचे प्रभावी साधन बनले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे शासन, उद्योग, शिक्षण, बँकिंग, आरोग्य, कृषी आणि व्यापार या सर्व क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. इंटरनेट, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्लाउड कॉम्प्युटिंग, डिजिटल पेमेंट प्रणाली आणि ई-गव्हर्नन्स यांच्या माध्यमातून सेवा अधिक जलद, पारदर्शक आणि नागरिकांभिमुख बनत आहेत. त्यामुळे ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा अत्यावश्यक ठरतात. भारतामध्ये डिजिटल इंडिया अभियानानंतर इंटरनेटचा प्रसार, डिजिटल पेमेंट, ई-गव्हर्नन्स आणि ऑनलाइन शिक्षणामध्ये मोठी वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागात कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSC), भारतनेट, ई-नाम, डिजिटल बँकिंग आणि ऑनलाइन आरोग्य सेवा यांमुळे नागरिकांना विविध सुविधा स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होत आहेत. माहितीचे लोकशाहीकरण झाल्यामुळे शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होत आहेत.

मात्र, डिजिटल परिवर्तनाचा लाभ प्रत्येक नागरिकापर्यंत पोहोचण्यासाठी डिजिटल दरी (Digital Divide) कमी करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात उच्चगती इंटरनेट, डिजिटल साक्षरता, सायबर सुरक्षा आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविण्यावर विशेष भर दिला पाहिजे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेला भक्कम पायाभूत सुविधा, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि संशोधनाची जोड मिळाल्यास भारत जागतिक डिजिटल नेतृत्वाच्या दिशेने वेगाने वाटचाल करू शकतो.

ऊर्जा सुरक्षा :

ऊर्जा ही आधुनिक अर्थव्यवस्थेची जीवनवाहिनी मानली जाते. उद्योग, शेती, वाहतूक, आरोग्य, शिक्षण आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या सर्व क्षेत्रांचे कार्यक्षम संचालन अखंड आणि गुणवत्तापूर्ण ऊर्जा पुरवठ्यावर अवलंबून असते. विशेषतः वीज ही उत्पादन, सेवा आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख आधार असल्यामुळे ऊर्जा सुरक्षेला राष्ट्रीय विकासाच्या धोरणामध्ये महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारताने ऊर्जा उत्पादनात उल्लेखनीय प्रगती केली असली तरी वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण यांमुळे ऊर्जा मागणी सातत्याने वाढत आहे. ग्रामीण भागात अजूनही काही ठिकाणी वीजपुरवठ्याची अनियमितता, वितरणातील तांत्रिक अडचणी आणि गुणवत्तेच्या समस्या आढळून येतात. शेतीमध्ये सिंचनासाठी आवश्यक असलेला विश्वासाई वीजपुरवठा उपलब्ध नसल्यास कृषी उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. त्यामुळे ऊर्जा क्षेत्रामध्ये उत्पादन, प्रसारण आणि वितरण या तिन्ही स्तरांवर सुधारणा आवश्यक आहे.

ऊर्जा सुरक्षेसाठी पारंपरिक स्रोतांबरोबरच सौर, पवन, जलविद्युत, जैवऊर्जा आणि हरित हायड्रोजन यांसारख्या नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांचा व्यापक वापर करणे ही काळाची गरज आहे. स्वच्छ ऊर्जा, ऊर्जा कार्यक्षमता आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याच्या उपाययोजनांमुळे भारत आर्थिक विकासाबरोबरच पर्यावरणीय शाश्वततेचे उद्दिष्टही साध्य करू शकतो.

जलसुरक्षा :

जल ही नैसर्गिक संपत्ती असून मानवी जीवन, कृषी, उद्योग आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यावश्यक संसाधन आहे. वाढती लोकसंख्या, हवामान बदल, भूजलाचा अतिरेकी उपसा आणि जलप्रदूषण यांमुळे जलसुरक्षेचे प्रश्न अधिक गंभीर होत आहेत. सुरक्षित आणि स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे हे केवळ आरोग्याचे नव्हे तर सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचेही महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. भारतातील अनेक ग्रामीण भागांमध्ये आजही सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि जलसंवर्धन या बाबतीत अनेक अडचणी आहेत. जलस्रोतांचे अव्यवस्थित व्यवस्थापन, पाण्याचा अपव्यय आणि प्रदूषण यांमुळे भविष्यात जलटंचाईचे संकट अधिक तीव्र होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे पावसाच्या पाण्याचे संधारण, भूजल पुनर्भरण, जलपुनर्वापर, सूक्ष्म सिंचन पद्धती आणि जलसाक्षरता यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

जल जीवन मिशन, अटल भूजल योजना आणि विविध जलसंधारण कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण भागात सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा वाढविण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. तथापि, या योजनांचे दीर्घकालीन यश स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे. जलसंपत्तीचे वैज्ञानिक नियोजन, न्याय्य वितरण आणि शाश्वत वापर सुनिश्चित केल्याशिवाय भारताचा सर्वांगीण विकास आणि महासत्ता होण्याचे उद्दिष्ट पूर्णत्वास जाऊ शकणार नाही. या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करता असे स्पष्ट होते की, पायाभूत सुविधा, डिजिटल परिवर्तन, ऊर्जा सुरक्षा आणि जलसुरक्षा हे भारताच्या विकासाचे चार महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत. या क्षेत्रांमध्ये समन्वित गुंतवणूक, प्रभावी धोरणे आणि शाश्वत नियोजन राबविल्यास भारत

आर्थिकदृष्ट्या सक्षम, सामाजिकदृष्ट्या समावेशक आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक राष्ट्र म्हणून उदयास येऊ शकतो.

सरकारची भूमिका :

कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासामध्ये शासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. शासन हे केवळ धोरणनिर्मिती करणारे यंत्र नसून विकासाला दिशा देणारे, संसाधनांचे नियोजन करणारे आणि सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी करणारे प्रमुख माध्यम आहे. आर्थिक विकास, औद्योगिक प्रगती, सामाजिक समता, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांमध्ये समतोल राखण्याची जबाबदारी शासनावर असते. त्यामुळे प्रभावी, पारदर्शक आणि उत्तरदायी प्रशासन हे महासत्ता होण्याच्या प्रक्रियेतील मूलभूत घटक मानले जातात. जागतिकीकरणाच्या युगात परकीय गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि औद्योगिक विकासासाठी शासनाने सुलभ आणि गुंतवणूकदारांना अनुकूल वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. यासाठी स्थिर आर्थिक धोरणे, पारदर्शक कायदे, भ्रष्टाचारमुक्त प्रशासन, जलद निर्णयप्रक्रिया आणि आधुनिक पायाभूत सुविधा आवश्यक ठरतात. विकसित राष्ट्रांच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की, राजकीय मतभेद असले तरी राष्ट्रीय आर्थिक धोरणांबाबत व्यापक सहमती राखल्यास विकासाची गती अधिक वाढते. भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान देशामध्ये विकास हा केवळ शासनाचा कार्यक्रम नसून नागरिक, उद्योग, शैक्षणिक संस्था, संशोधन केंद्रे आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या सक्रिय सहभागातून घडणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे सहकारी शासन (Collaborative Governance), विकेंद्रीकरण, डिजिटल प्रशासन, सामाजिक उत्तरदायित्व आणि लोकसहभाग यांना प्राधान्य दिल्यास शासनव्यवस्था अधिक परिणामकारक बनू शकते.

ग्रामीण विकास आणि PURA संकल्पना:

भारताची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागात वास्तव्यास असल्यामुळे देशाच्या विकासाचा पाया ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. कृषी, ग्रामीण उद्योग, पशुसंवर्धन, लघुउद्योग आणि नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण भारताची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय भारताचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी, अपुऱ्या सुविधा आणि स्थलांतर या समस्या दूर करण्यासाठी समन्वित विकासाची आवश्यकता आहे. माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी मांडलेली PURA (Providing Urban Amenities in Rural Areas) ही संकल्पना ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. या संकल्पनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागाला शहरी सुविधांशी जोडणे हा आहे. दर्जेदार रस्ते, वीज, इंटरनेट, आरोग्य सेवा, शिक्षण, उद्योग, कौशल्य विकास, बाजारपेठ आणि डिजिटल संपर्क उपलब्ध करून दिल्यास ग्रामीण भागातच रोजगारनिर्मिती होईल आणि शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होईल. PURA संकल्पनेची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, उद्योग क्षेत्र आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी समन्वयाने कार्य करणे

आवश्यक आहे. ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल कनेक्टिव्हिटी, कृषी प्रक्रिया उद्योग, पर्यटन, सूक्ष्म व लघुउद्योग, महिला स्वयं-साहाय्य गट आणि कौशल्य विकास केंद्रे विकसित केल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होईल. अशा प्रकारचा संतुलित विकास भारताच्या महासत्ता बनण्याच्या प्रक्रियेला भक्कम आधार देईल.

भारतासमोरील प्रमुख आव्हाने:

भारताने अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती केली असली तरी महासत्ता बनण्याच्या प्रवासात अनेक संरचनात्मक आणि सामाजिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. उत्पन्नातील विषमता, ग्रामीण-शहरी विकासातील असमतोल, बेरोजगारी, कृषी क्षेत्रातील अस्थिरता, लोकसंख्येचा वाढता ताण, हवामान बदल, पर्यावरणीय न्हास आणि जलसंकट यांसारख्या समस्या विकासाच्या गतीवर परिणाम करतात. त्याचबरोबर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि संशोधन क्षेत्रातील गुंतवणुकीची आवश्यकता अद्यापही मोठ्या प्रमाणात आहे. जागतिक स्तरावरील वाढती आर्थिक स्पर्धा, तांत्रिक परिवर्तन, सायबर सुरक्षा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ऊर्जा सुरक्षा आणि पुरवठा साखळीतील बदल यांमुळे भारतासमोर नवीन प्रकारची आव्हाने निर्माण होत आहेत. भविष्यातील जागतिक नेतृत्व टिकवून ठेवण्यासाठी भारताने तंत्रज्ञान, संशोधन, नवोपक्रम आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रांमध्ये सातत्याने गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. याशिवाय सामाजिक समता, महिला सक्षमीकरण, प्रादेशिक संतुलित विकास, भ्रष्टाचार नियंत्रण आणि पर्यावरणीय शाश्वतता या क्षेत्रांमध्येही प्रभावी धोरणे राबविण्याची गरज आहे. आर्थिक विकासाची फळे समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचली तरच विकासाला खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक स्वरूप प्राप्त होईल.

उपाययोजना:

भारत महासत्ता होण्यासाठी दीर्घकालीन आणि बहुआयामी विकास धोरणाची आवश्यकता आहे. शिक्षण, संशोधन आणि कौशल्य विकास यांना राष्ट्रीय प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये संशोधन संस्कृती विकसित करणे, उद्योग-विद्यापीठ सहकार्य वाढविणे आणि नवोपक्रमांना आर्थिक पाठबळ देणे गरजेचे आहे. तसेच संशोधन व विकास (R&D) क्षेत्रामध्ये सार्वजनिक आणि खासगी गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक ठरेल. ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील विकासातील दरी कमी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा संतुलित विस्तार करणे आवश्यक आहे. सुरक्षित पिण्याचे पाणी, अखंड वीज, उच्चगती इंटरनेट, आधुनिक आरोग्य सुविधा, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि कार्यक्षम वाहतूक व्यवस्था या सुविधा प्रत्येक नागरिकापर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर हरित ऊर्जा, जलसंधारण, पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास यांनाही राष्ट्रीय विकासाच्या केंद्रस्थानी स्थान दिले पाहिजे. सुशासन, पारदर्शक प्रशासन, भ्रष्टाचारमुक्त व्यवस्था, डिजिटल शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांद्वारे विकास प्रक्रियेला अधिक गती देता येईल. विकासाचे लाभ सर्व समाजघटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचविणे हीच भारताच्या महासत्ता बनण्याची सर्वात मोठी पूर्वअट आहे.

समारोप:

भारताकडे महासत्ता बनण्यासाठी आवश्यक असलेले अनेक मूलभूत घटक उपलब्ध आहेत. विशाल युवा लोकसंख्या, लोकशाही व्यवस्था, वैज्ञानिक क्षमता, वाढती अर्थव्यवस्था, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती, मजबूत सेवा क्षेत्र आणि जागतिक स्तरावर वाढणारा राजनैतिक प्रभाव ही भारताची प्रमुख बलस्थाने आहेत. तथापि, महासत्ता होणे म्हणजे केवळ आर्थिक विकासाचा उच्च दर गाठणे नव्हे, तर सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय शाश्वतता, मानवी विकास, संशोधन, नवोपक्रम आणि सुशासन यांचा समन्वित विकास साधणे होय. भारताचा विकास हा "इंडिया" आणि "भारत" यांतील दरी कमी करणारा असला पाहिजे. ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये समान विकास, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, सर्वांसाठी आरोग्य, रोजगारनिर्मिती, सामाजिक समता आणि आधुनिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास भारत विकसित राष्ट्रांच्या श्रेणीत निश्चितपणे स्थान मिळवू शकतो. ज्ञान, विज्ञान, संशोधन, नैतिक नेतृत्व आणि सर्वसमावेशक विकास या पंचसूत्रीच्या आधारे भारत २१व्या शतकातील प्रभावी जागतिक महासत्ता म्हणून उदयास येऊ शकतो. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी शासन, उद्योग, शैक्षणिक संस्था, संशोधन केंद्रे आणि नागरिक यांनी संयुक्तपणे कार्य करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

- १) भारत सरकार. (२०२०). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- २) भारत सरकार. (२०२३). आर्थिक सर्वेक्षण २०२२-२३. अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार.
- ३) कलाम, ए. पी. जे., आणि राजन, वाय. एस. (१९९८). इंडिया २०२० : नव्या सहस्रकासाठी भारताची विकासदृष्टी. पेंग्विन बुक्स.
- ४) कलाम, ए. पी. जे. (२००२). प्रज्वलित मने (Ignited Minds) : भारतातील सुप्त शक्तीला जागृत करण्याचे आवाहन. पेंग्विन बुक्स.
- ५) नीती आयोग. (२०२३). राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक : प्रगती अहवाल २०२३. भारत सरकार.
- ६) भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०२४). वार्षिक अहवाल २०२३-२४. भारतीय रिझर्व्ह बँक.
- ७) संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP). (२०२४). मानवी विकास अहवाल २०२३/२४. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम.
- ८) जागतिक बँक. (२०२४). जागतिक विकास निर्देशक २०२४. जागतिक बँक.
- ९) वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम. (२०२४). जागतिक स्पर्धात्मकता अहवाल २०२४. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम.
- १०) सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२४). राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचे अहवाल. भारत सरकार.